

OLTI FERENC

BALATONFÜREDI ZSIDÓ SÉTÁK. I.

A FALU

Régmúltba vész a zsidók megjelenése és megtelepedése Balatonfüreden. 1758-ban már biztosan éltek itt zsidók, ezt egy akkori adóösszeírásból tudjuk. Egyik ősem, Oblatt József az 1780-as évek elején már a Tihanyi Apátságtól bérelt egy telket Balatonfüreden. Erről az Apátság levéltárában lehető fel a szerződés. A Papsokán lévő zsidó temetőben az első sír évszáma 1810. A közösség lélekszáma az 1920-30 közötti időszakban volt a legnagyobb, mintegy 150 fő. 1944. május 16-án 153 személyt, az akkori teljes, még helyben lakó közösséget és a környező falvak zsidó lakosságát deportálták a magyar hatóságok. Ők a tapolcai gettón keresztül zalaegerszegi bevonuló után valamennyien az auschwitzi haláltáborba kerültek. Mintegy tíz férfi akkorra már munkaszolgálatban volt, ahonnan a Mauthausen-i koncentrációs táborba vették őket. A két megsemmisítő tábor összesen 15-en éltek túl, akik közül a legtöbben már nem is jöttek vissza Füredre. A zsidó hitközség megszűnt. Az áldozatok neveinek felsorolása a zsidó temető emlékfalán található.

A balatonfüredi „Siratófal” a zsidó temetőben

Mostani írásom célja a hajdanvolt közösségi és vallási élet helyszíneinek, valamint a jellegzetes személyeknek és foglalkozásoknak a bemutatása helytörténeti szempontból egy séta keretében. A képzeletbeli pillanatsorozat az első világháború kitörése előtti és közvetlen utáni időszakról készítjük.

Induljunk el a mai Bajcsy-Zsilinszky utca 32-től, ami régen a zsinagóga volt. Ma az Önkormányzat által a Norvég Alap támogatásával gyönyörűen helyreállítva, egy modern kiállítási épülettel kibővítve, Zsidó Kiválóságok Háza néven várja a látogatókat.

A Zsidó Kiválóságok Háza

A régi épület kulturális központként működik. A 100 főt befogadó rendezvény-terem a helyi lakosok számára magas színvonalú bemutatóknak ad helyet. A zsinagógai múltra Roth Miksa ólomüveg berakását tartalmazó mives Tóra szekrény (Tóra: Mózes öt könyve, más néven Héber biblia pergamenre kézzel írott kettős tekercs) és a kertre nyíló ajtó-félfára felhelyezett mezüze (házi áldást tartalmazó díszes tartóba foglalt pergamen) utal. Az épület alkalmas lenne zsidó imaház működtetésére is, közösség híján azonban erre nincs igény.

Az épületegyüttes két szempontból is világszponylatban egyedülálló. A 13. században itt állt a katolikus Szent Margit kápolna, aminek romjain a 18. században épült fel a protestáns templom, a mai Fehér templom elődje. A zsidó közösség az üresen álló épületet 1853-ban vette meg és egészen 1944-ig zsinagógaként működött. Az, hogy három vallás imahelyeként ebben a sorrendben és konfliktusmentesen cseréljen gazdát egy épület, párját ritkítja.

A modern új épületben kapott helyet a „Zsidók és csúcstechnika; Einsteintől napjainkig” című magyar, angol és héber nyelvű kiállítás, amely 132, többségében Nobel-díjas olyan tudós életét, munkásságát, mai életünkre gyakorolt hatását mutatja be, akik, vagy akiknek szülei a náci törvények értelmében szintén gázkamrára voltak ítélve, de valamilyen csoda folytán megmenekültek. Világvi-

szonylatban szintén egyedül álló a modern épületben lévő kiállítás; ilyen komoly gyűjteménye a zsidó származású természettudósoknak egyedül Balatonfüreden található és Izraelen kívül sehol a világon nincs olyan kiállítás, amely teljes anyagát tekintve héber nyelven is „beszél”. Az ICOMOS-díjas épületegyüttes igazi kulturális csemege, egyedisége okán a Város turisztikai vonzerejét nagyban növeli.

Sétánk következő állomása a mikve, a rituális fürdő, amely minden bizonnyal a Bajcsy u 34. számú ház kertjében állt. Egy zsidó közösség létezésének nem tárgyi feltétele a zsinagóga, azaz az imaház megléte. Zsidók bárhol, akár a szabad ég alatt is imádkozhatnak. A zsidóságnak egyetlen szent helye, temploma volt, ez a Jeruzsálemi Szentély, amit – mint történelmi tanulmányainkból is tudjuk – kétszer is leromboltak, utoljára i.e. 63-ban a rómaiak. Azóta csak a nyugati falának romjai állnak, amit Siratófalként is említene. Ez ma a zsidók egyetlen szent zarándokhelye, amit az Izraelbe látogatók, vallástól függetlenül általában felkeresnek. A Mózesi törvénykönyvben nincs szó arról, hogy a közösségeknek zsinagógát, imaházat kell építeniük, csak a Szentély volt előírás. Az viszont előírás, hogy rituális fürdőt kell építeni, ahol minden férjes asszonynak a havi tisztulás és szülés után meg kellett fürdeni. Későbbi szokássá vált, hogy elsősorban a heti ünnepnap, a szombat bejövetele és más ünnepnapok előtt a férfiak is mikvébe mentek. Természetesen elválasztott férfi és női medencék voltak. A rituális fürdőben csak folyó, vagy esővizet lehetett használni és a fürdés során teljesen el kellett merülni a természetes vízben. Mikvét a zsidó közösségnek még azon az áron is kellett építenie és fenntartania, hogy akár a Tóráikat is áruba bocsássák, ha anyagi helyzetük ezt követelte. A tisztaság a zsidó vallásnak alapvető fontosságú eleme, ami lelki és testi tisztaságból áll. A lelki tisztaságot a héber bibliában lévő 613 micvének (jótétemény, Istennek tetsző cselekedet, szabály, ajánlás) a Mindenhatóval való kapcsolat minél nagyobb mértékű betartása, a napi háromszori imádkozás, a Tízparancsolat és sok más etikai / erkölcsi elvárás betartása garantálja. A testi tisztaság pedig a mikve kötelező használatát, a WC használat utáni kézmosást, a nemi életre vonatkozó részletes szabályok és az étkezési előírások betartását tette kötelezővé. Manapság, amikor már minden háztartásban ott a fürdőszoba, a mikvébe járásnak csak rituális funkciója van, de a régi korokban ennek az intézménynek nagyon fontos higiéniai sze-

repe is volt. Ezekben a járványokkal tépázott korokban – éppen a zsidók által betartott higiéniai szabályok miatt – a zsidók körében a bakteriális és vírus eredetű fertőzések kevésbé terjedtek, mint a társadalom többi részében. Ezért vádolták a zsidókat gyakran azzal, hogy mérgezik a kutakat és terjesztik a járványt. Természetesen ezeknek a vádaknak semmi alapjuk nem volt, ami ma már, a fertőző betegségek terjedés- mechanizmusának tudományos ismerete alapján is érthető. Füreden tehát előbb volt mikve, mint zsinagóga, ahogy azt a szokások és szabályok megkövetelték. A mikve és a rá vonatkozó szabályok, szokások sok művészt megihlettek. Ilyen pld. Hadar Galron Mikve című színdarabja, amit a Vígszínház 2010 októberében tűzött műsorára és amely több, mint száz előadást ért meg.

A Vígszínház Mikve darabja

Tovább haladva a Bajcsy utcán, a zsinagógától számított harmadik, vagy negyedik ház volt a sakter, a rituális metsző szolgálati lakása. Ez az igen komoly tanulmányokat követően diplomát kapott szakember gondoskodott a zsidó háztartások szá-

mára az állatok rituális előírásoknak megfelelő levágásáról és annak megállapításáról, hogy az így levágott állat egészséges volt e, azaz a húsa fogyasztható e. A vallásos zsidók un. kóser háztartást vezettek, betartva a mózesi törvényeknek és a későbbi rabbinikus állásfoglalásoknak az ételek elkészítésére és fogyasztására vonatkozó szabályait. A sakternek úgy kellett az állatot levágni, hogy annak a legkevesebb fájdalmat okozza, azaz egyetlen oda-vissza metszéssel. Ehhez a késeinek csorbamentesnek és nagyon élesnek kellett lennie. Szigorú szabályok vonatkoznak a fogyasztható állatok fajtáira. Emlősből csak a páros ujjú, patás kérődző, szárnyasból csupán néhány baromfi, mint tyúk, kacska vagy pulyka, halból csak az úszós, pikkelyes fogyasztható. A nagyobb szárnyas nyelőcsövét a levágás után ellenőrizni kell, hogy nem sérült e (a tömések miatt), mert ha igen, nem fogyasztható. A levágott emlős tüdejét ellenőrizni kell, ha forradás van rajta, nem fogyasztható. Ha mindezeknek a feltételeknek megfelel a hús, akkor még felhasználás előtt ki kell „kóserolni”, azaz minden felületét sóval bepácolni és fél óráig állni hagyni, majd tiszta vízzel leönteni. Ennek célja, hogy a szövetek között bennmaradt vért is teljesen eltávolítsák. A vér bármilyen formában és a legkisebb maradványban is a zsidó étrendben tilos. Ugyancsak tilos a tejes és a húsos eredetű alapanyagokat egy ételben együtt felhasználni, húsos étel fogyasztása után hat óráig nem szabad tejes ételt fogyasztani, tejes után fél óráig pedig húsosat. A tejes és a húsos ételek készítésére és tálalására szolgáló edényeket és eszközöket sem szabad „keresztbe” használni, tehát egy zsidó háztartásban külön készletek vannak a tejes és a húsos használatra. És mivel pészahkor, – amit zsidó húsvétnek is szoktak nevezni – tilos a kovászos eredetű alapanyagok használata (ez az ünnep az Egyiptomból való kivonulás 8 napos ünnepe), ezért a vallásos zsidó háztartásban további két konyhai készlet található: a pészahi tejes és a húsos. A tejes és húsos elválasztásról a modern tudomány bebizonyította, hogy előnyös az emésztőrendszer számára, a régebbi korokban pedig, amikor még nem volt hűtőszekrény, a romlandóságot is csökkentette.

A mai Dózsa és Bajcsy utca sarkán állt egykoron a balatonfüredi zsidó elemi iskola, aranykorában két tanítót is foglalkoztatott és egészen az első világháború végéig működött. Sokszor halljuk, hogy a zsidó a könyv népe. Ennek a mondásnak az eredete abból, a szintén vallási előírásból származik, hogy egészen a tórai időkgig visszanezve még a

legegyszerűbb földművesnek is kellett tudnia írni-olvasni, hiszen az Isten-tiszteleteken minden résztvevőnek mondani kellett az imaszövegeket, nem csak a papoknak. A több ezer éves írás-olvasási gyakorlat kiegészült a későbbi rabbinikus szabállyal: az alváson és a pénzkeresési elfoglaltságon felül fennmaradó un. szabadidőt a vallásos zsidó ember tanulással kell, hogy töltsse. Mégpedig a Tórát és a Talmudot kellett tanulmányozni. Innen ered a zsidó közösségeknek és családoknak a tanulást, azaz az iskoláztatást különösen fontosnak tartó habitusa.

Általában 4–5 éves korban beadták a gyerekeket az iskolába, ahol az államilag kötelező tananyagon felül megtanultak héberül, ami az ima nyelve, továbbá a nagyrészt otthonról is hozott jiddis nyelv tudását is elmélyítették. A jiddis a német és a héber keveréknyelve, amit kizárólag zsidók beszéltek az észak- közép- és Kelet-európai területeken. Mire tehát egy balatonfüredi zsidó gyerek 10–12 éves lett legalább három nyelvet biztosan beszélt, a magyar mellett a jiddist és a hébert. Ez a nyelvtudás aztán sok előnyt jelentett, például amikor a füredi bort kellett eladni osztrák, vagy német területen, ahol az ottani, esetleg zsidó kereskedő partnerrel szinte anyanyelvi szinten lehetett az ügyes bajos dolgokat jiddisül megtárgyalni. Manapság sok szó esik arról, hogy Fürednek legyen felsőoktatási intézménye. Kis jó szándékkal mondhatjuk, hogy ilyen már volt itt, tehát van a városnak felsőoktatási múltja. Merthogy mintegy 15 évig Goldstein Ezra rabbi működtetett jesivát, amelynek volt felsőfokú, azaz rabbiképző tagozata is. Az oktatás a rabbi lakásán zajlott a hagyományos „hevruta” módszerrel, amit ma páros tanulásnak hívunk. A hagyományos zsidó oktatási rendszer ugyanis három szintű. Az elemi, azaz az általános alsó tagozat a héder. Az elemi felső tagozat teteje és a mai középiskola a jesíva alsó egysége és a jesíva felső egysége pedig a rabbiképző.

Következő megállónk a Dózsa György utca 13. számú ház, a volt rabbi lakás.

Gyerekkoromban, nem lévén már rabbi Füreden, itt volt Juhász úr műszerész műhelye, ő volt a motorbiciklik doktora. A rabbi a zsidó lelki pásztor, a pap. A rabbi a közösség alkalmazottja, nagyon indokolt esetben akár el is bocsátható. A rabbi és a közösségek között nincs alá-fölérendeltségi viszony, vagy bármiféle formális hierarchia. Talán ez a titka annak, hogy a történelmen átívelő gyakori üldöztetés és fizikai megsemmisítés ellenére a zsidóság máig fennmaradt. Olyan ez, mint az

internet. Ha a világ szervereinek akár a fele is megsemmisül, mivel a hálózatba kötött eszközök között nincs hierarchia, a maradék szerverállomány működtetni tudja a teljes megmaradt rendszert. Így volt ez a zsidók viharos történelmében is: hiába űzték el, gyilkolták le egy adott területen őket, a maradék, „mintha misem történt volna”, vitte tovább a vallást és a kultúrát, természetesen a körülvevő többségi társadalomtól átvett rengeteg folklorisztikus elemmel színesítve.

A „Rabbiház”

A hagyományos ortodox zsidó közösségben, amilyen a füredi zsidó hitközség is volt, a rabbinak egyetlen dolga a tanítás. Ebbe beleértendő a kérdésekkel, állásfoglalás kéréssel hozzá fordulók megfelelő (utána olvasás utáni) eligazítása. A rabbik intenzív szakmai vitákat folytattak, igen jelentős judaisztikai szakfolyóirat-rendszerük volt, és ez ma is létezik. Az élet minden területére kiterjedően igyekeznek a felmerülő kérdésekre választ találni, sokszor hosszadalmas viták eredményeképpen konszenzust találva, de nagyon sokszor fennmaradnak a vélemény-különbségek és akkor a közösségek az adott kérdésben különböző irányokba indulnak el. Ettől olyan sokszínű a zsidó vallási és közélet, aminek viszont hátránya, hogy sok kérdésben nem létezik un. zsidó álláspont. Egy példa mai korunkból: az Apolló űrprogram keretében a később szerencsétlenül járt egyik küldetés legénységében helyet kapott egy izraeli űrpilóta. Ő egy vallásos családból származó, szombat tartó fiatalember volt. Fellövése előtt komoly viták zajlottak tekintélyes rabbik között, hogy neki fenn az űrben mikor kell a szombatot tartania, amikor – életveszélyt leszámítva – nem szabad elektromos berendezést kapcsolgatni. A hosszú vita konszenzussal végződött: neki az űrhajóban úgy

kell a szombatot tartani, mintha a kilövés helyén lenne, azaz akkor, amikor Kaliforniában szombat van. A rabbik között természetesen kialakult egy szakmai hierarchia, amit kizárólag a tudományos munkásság alapján lehetett kiemelni. Minél több rabbi kérte ki és fogadta el egy rabbi tanácsát, véleményét, idővel az illető annál tekintélyesebb lett. És minél tekintélyesebb volt egy rabbi, annál jobban versengtek érte a különböző közösségek. És mikor megürült egy tekintélyes rabbi széke, annál inkább versengtek érte az állást kereső rabbik, mert maga a hely tekintélye is segítette a kezdőket a szakmai előrejutásban. A rabbisági állásbörze tehát egy kompetitív versenyszféra volt, ami igencsak ösztönzőleg hatott a rabbik tudásszintjének emelkedésére.

A zsidó Isten-tisztelet zsinagógabeli szokásos formája az, hogy van egy előimádkozó, aki a héber imaszöveget a helyben szokásos dallammal fennhangon elmondja és a közösség ezt halkán megismétli, vagy éppen fordítva, előbb a közösség mondja el az imát és utána ismételi az előimádkozó. A heti háromszori zsinagógabeli Tóra-olvasás speciális szakértelmet igényelt, amit szintén a legtöbb felnőtt férfi tudott. Egy ortodox közösségben a rabbinak nem sokat kellett bibelőlnie a napi és az ünnepi Isten-tiszteletekkel, hiszen mindenki mélyen ismerte az imákat, a dallamokat, az imarendet, bárki lehetett előimádkozó, ha megfelelően erős és szép hangja volt. Emlékszem, apám, akinek semmiféle különösebb képzettsége nem volt a zsidó tudományokban, szinte az összes imát tudta fejből, az imakönyvet csak azért használta, mert az úgy volt szokás. A rabbinak tehát volt ideje és lehetősége valódi feladataival, a tanítással, a tanácsadással, a szakirodalmi tevékenységgel és a közösség építésével foglalkozni.

Botlatókövek az Oblatt-ház előtt

Ha tovább sétálunk a Dózsa György utcában a fehér templom felé, akkor a Somogyi utca sarkán találjuk az Oblatt család volt udvarházát, előtte a járdába bevésve Gunter Demnig német szobrász két

botlatóköve, amit egy bensőséges városi megemlékezés keretében helyezett el Grossmann Jolán és Oblatt Judit emlékére, akiket ebből a házból deportáltak.

Demnig Európa szerte több ezer ilyen botlatókövet helyezett el és küldetését igyekszik tovább folytatni. Balatonfüreden még két ilyen emlék található, a Kossuth utcában a Singer ház előtt.

Botlatókő a Singer-ház előtt

Oblatt Rudolf, majd később fia, Oblatt Sándor a 20. században a Balatonfüredi Zsidó Hitközség elnökei voltak, ameddig az létezett, tehát 1944 májusáig. Itt szólnunk a közösség szociológiájáról. (Közbevetőleg: az Oblatt családnak, mint a település talán legjelentősebb bor-nagykereskedőinek különösen a Monarchia felbomlása után meghatározó szerepe volt abban, hogy a füredi régió borai nemzetközi, elsősorban osztrák és német piacokra is eljutottak. A borkereskedelemre vonatkozó 1943-as, zsidókat korlátozó törvények és rendeletek következtében az Oblatt pincéből 20 vagon bort rekviráltak el a hatóságok, térítés nélkül.)

Egy ilyen kis település zsidó közössége szinte egy az egyben leképezte a többségi társadalom vagyoni keresztmetszetét. Volt közöttük kevés jó módú, Füreden kiugróan gazdag egy sem, sok nagyon szegény és a többség kispolgári egzisztencia. A zsidó egyház, – ha ilyen egyáltalán lehet mondani, merthogy minden közösség önálló és másiktól teljesen független volt, – soha nem kapott állami vagyontámasztást, vagy költségvetéséhez külső támogatást. Minden kiadást a tagok befizetéseiből, adományaiból kellett fedezni ennek összes előnyével és hátrányával. Maguk közül választottak elnököt és vezetőséget. Az elnök általában az egyik jobb módú tag volt, akinek legfontosabb feladata az volt, hogy a kiadásokat nem fedező bevételeket kipótolja. Füreden az 1929-ben kiadott Zsidó Lexikon adatai szerint 150 lelkes a közösség, családszám 42, adófizető tag 50. Foglalkozás szerint: 12 kereskedő, 10 iparos, 4 gazdálkodó, 1 orvos, 2

ügyvéd, 1 nagykereskedő, 1 vállalkozó, 1 magánzó és 6 egyéb. Tehát az adófizetők mintegy 2/3-a rendelkezett stabilnak tűnő egzisztenciával, a többiek valószínűleg nehéz anyagi helyzetben éltek. A nehéz helyzetben lévő családok segítésére, a temetések és a temető rendben tartására, jótékonyági rendezvények megszervezésére un. Szentegyletet, Hevra Kadisát működtettek. Az 1930-as évek elejéig a többi vallásfelekezettel egymást tiszteletben tartó, fair kapcsolata volt a zsidó hitközségnek. Az országos hangulat romlása, az antiszemitizmus erősödése azonban Balatonfüreden is érezte hatását.

Sétánk következő állomása a fehér templommal szemközti, Siske utca 1 alatti korábbi banképület.

A Takarékpénztár székháza

A 19. század végén a filoxéra járvány következtében teljesen kipusztult szőlőültetvényeket újra kellett telepíteni. Ennek a szakmai alapjait, azaz a filoxerátűrő vesszők behozatalát és birtokán nagy mennyiségben való szaporítását egy Steiner Aurél (1866 – 1936) nevű – 1892-ben Baradlai Jenő névre magyarosított – veszprémi származású balatonarácsi zsidó szőlőbirtokos és villatulajdonos tette lehetővé. Az újratelepítések pénzügyi feltételeit a Balatonfüred és Vidéke Takarékpénztár megszervezésével teremtették elő, mely pénzügyintézetnek a székháza volt a ma romos állapotban lévő korábbi banképület. A Takarékpénztár létrehozásában és alaptőkéjének biztosításában jelentős szerepet játszottak a helyi zsidó gazdálkodók és kereskedők. Barátságos bankként is emlegetik ezt az intézményt, mert olyan módon adott hitelt az új telepítésekhez, hogy a törlesztést csak az ültetvények termőre fordulása után kellett elkezdni. A mai őshonosnak tekintett Balaton-felvidéki szőlőfajták francia és kaliforniai eredetűek és nem régebbiek 120 évnél.

Sétánk utolsó állomása a mai Lipták Gábor Városi Könyvtár épülete. 1944. május 31-én Sztójay Döme miniszterelnök, a Magyar Élet Pártjának országgyűlési képviselője Jurcsek Béla miniszterrel és kíséretével látogatást tett Balatonfüreden. Mai szóhasználatával választói nagygyűlést tartott az akkorra már zsidóktól megtisztított községben, ebben az épületben, amelyről a Magyar Filmhíradó részletes beszámolót készített. Beszédéből idézek: „*Itt van Magyarország gyöngye. A jövőben azonban más néprétegek fogják a Balatont felkeresni, fajilag tiszta nemzedékek. Zsidóknak itt helyük többé nem lesz.*” Nyilván jól tudta, hogy a Balatonfüredről ugyanazon hónap, azaz május 16-án elindított marhavagonokba zsúfolt füredi zsidó polgárokkal rövid tapolcai gettó-megálló után a szerelvény rövidesen megérkezik Auschwitzba.

Visszatérünk a Zsidó Kiválóságok Házához, ahol megtekinthetjük a kiállítást. Milyen felemelő befejezése a túrának annak meghazudtolása, amit a miniszterelnök '44-ben mondott; van helyük a zsidóknak és emléküknak a Balaton partján.

Felhasznált irodalom és források:

Varga Lászlóné: A balatonfüredi zsidó temető. Balatonfüred, 2004. Balatonfüred Város Önkormányzatának kiadványa. ISBN 963 21612 9 7

Z. Karkovány Judit: Hiányjel. Fejezetek a balatonfüredi zsidók történetéből. Balatonfüred, 2008. Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványa. ISBN 978-963-88131-2-1

Wollák (Laski) Jenővel 2008-ban készült video-interjú

Heller Ágnes filozófussal 2006-ban készült video-interjú

Cseh Viktor: Judapest Füreden Nyaral: a Zsidó Kiválóságok Házának kiadványa, eredetileg az Egység magazin 28. évfolyamának 108. számában jelent meg 2018-ban.

Magyar Zsidó Lexikon (1929, szerk. Újvári Péter) ISBN 963 200 520 1 (PDF)

Köszönet Baruch Oberlander rabbinak a konzultációért.

Szakmai lektor: Cseh Viktor.

Heller Ágnes emlékköve a balatonfüredi izraelita temetőben (Felavatta: 2020. július 19-én)